معرفی نسخه خمسه نظامی به شماره ۵/۳۹ موزه ملی ملک و ویژگی‌های بصری، زیبایی‌شناسی و مضمونی آن / ۳۹-۵۵

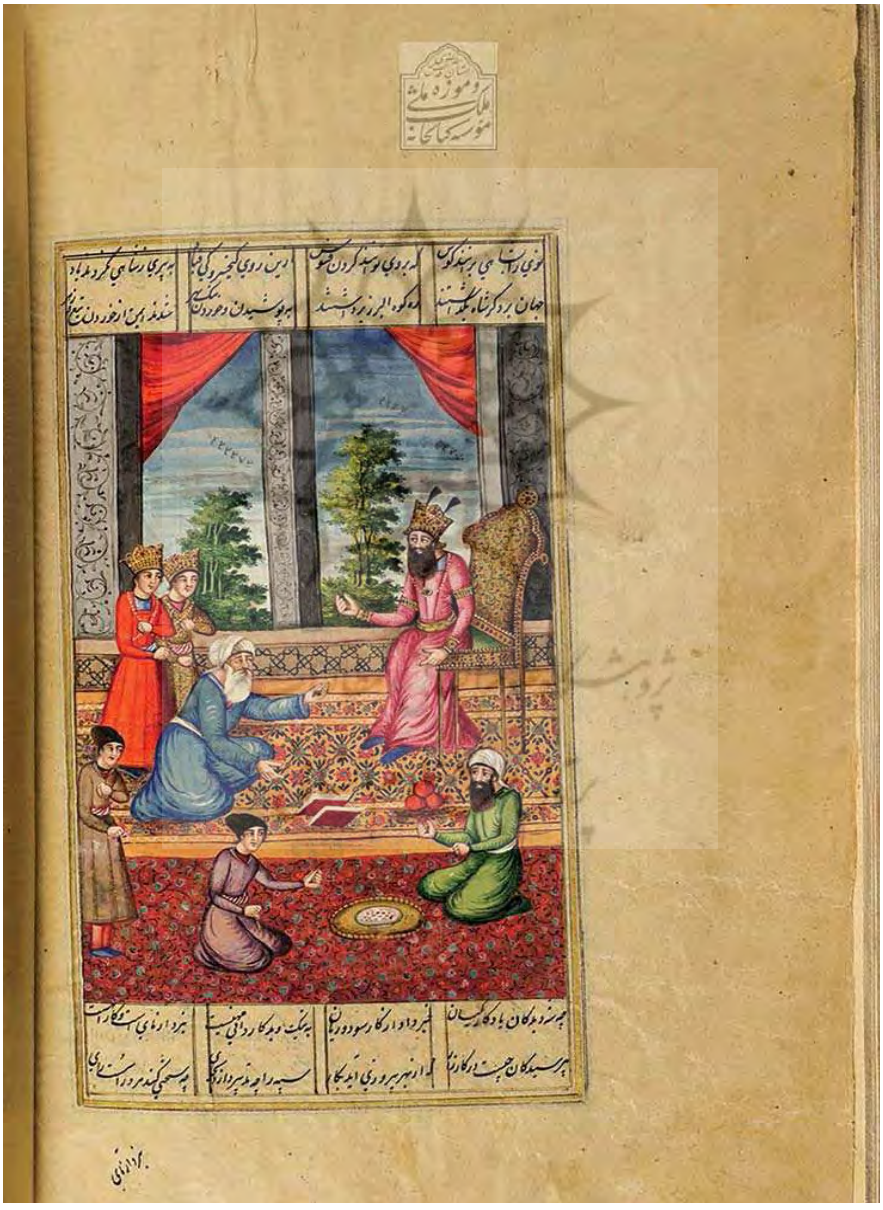

نشستن اسکندر بر جای دارا خمسه 5/ 39 ماخذ: موزه ملک

فصلنامهٔ علمی نگره

معرفی نسخه خمسه نظامی به شماره ۵/۳۹ موزه ملی ملک و ویژگی‌های بصری، زیبایی‌شناسی و مضمونی آن

عرفان صفری * ایلناز رهبر **

تاریخ دریافت: ۹۸/۷/۲۴
تاریخ پذیرش: ۹۹/۱/۱۷
صفحه ۳۹ تا ۵۵
نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

خمسه نظامی یکی از شاهکارهای ادبیات ایران است و در زمره نسخی است که به دلیل جنبه تصویرسازی بالا و نوع داستان‌ها همواره مورد اهمیت و توجه هنرمندان نگارگر قرار گرفته است. نسخه مورد بررسی مربوط به سده نهم هجری بوده است؛ اما در سالهای ۱۲۳۵ و ۱۲۳۶ق. این نسخه کسر نویسی شده و کاتب نونویس نیز سعی کرده به اسلوب کاتب اصلی برگ‌های جدید را بنویسد. به علاوه نگاره‌هایی به نسخه افزوده است. این نسخه دارای ۲۰ تک نگاره، به خط نستعلیق است و از نگارگران و حامی آن اطلاعاتی در دسترس نیست. پژوهش پیش رو با **هدف** بررسی نسخه‌شناسی خمسه مصور نظامی به شماره ۵/۳۹ موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک می‌پردازد. **سؤالهای** این پژوهش عبارت‌اند از: ۱- ویژگی‌های بصری، زیبایی‌شناسی و مضمونی نسخه خمسه نظامی به شماره ۵/۳۹ در موزه ملک کدامند؟ ۲- کدام یک از بخش‌های نسخه مربوط به دوره تیموری و کدام بخش‌ها مربوط به دوره قاجار می‌باشد؟ **روش تحقیق** در پژوهش حاضر از نظر هدف بنیادی و از نظر روش و ماهیت توصیفی-تحلیلی است. روش گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای است. **نتایج** حاصل از این پژوهش؛ نشان می‌دهد که نگاره‌های خمسه نظامی در پنج مضمون، عاشقانه، بزم، رزم، شکار و ملاقات، به تصویر درآمده‌اند. علاوه بر آن، از ویژگی‌های بصری خاص نسخه می‌توان به مواردی چون طراحی نامتناسب پیکره‌ها، طراحی شتابزده مناظر، تعدد پیکره‌ها، استفاده از رنگ‌های گرم، سرد و درخشان و انتشار متوازن رنگ‌های زنده در ترکیب، و همچنین قرابت سبکی تصاویر خمسه نظامی با اصول زیبایی‌شناسی مبتنی بر سنت نقاشی ایرانی، و غربی اشاره کرد. در پاسخ به پرسش دوم چنین باید گفت که جلد اثر و تمامی نگاره‌ها و تعدادی از صفحات که عنوان داستان در کادری مستطیلی و بدون نقوش گیاهی است به دوره قاجار و بخشی دیگر که حاوی نقش است، به دوره تیموری تعلق دارد.

کلیدواژه‌ها

تیموریان، قاجار، خمسه‌نظامی، نگارگری، کتابخانه و موزه ملی ملک

*دانش آموخته کارشناسی‌ارشد نقاشی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران (نویسنده مسئول)
Email:erfansafari1990@gmail.com

**استادیار گروه هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران
Email: ilnazrahbar@gmail.com

مقدمه

منظومه پنج‌گنج یا کلیّات خمسهٔ حکیم نظامی گنجه‌ای[1] شاعر عارف و داستان‌سرای چیره‌دست قرن ششم، یکی از معروفترین و برترین کتب ادب ایران است که در کنار کلیات سعدی[2] و دیوان حافظ[3] در بین ایرانیان از جایگاه بلندی برخوردار است. خمسه مجموعه‌ای است مرکب از پنج کتاب منظوم که به پنج گنج نیز مشهور است. نظامی هر گاه در بین آثارش سخن از خمسه می‌آورد، آن را گنجینه می‌خواند. کتاب مزبور دارای پنج مثنوی: مخزن الأسرار[4]، خسرو و شیرین[5]، لیلی و مجنون[6]، هفت پیکر[7] و اسکندرنامه[8](شرف‌نامه و اقبال‌نامه) به رشتهء نظم کشیده شده است. این پنج منظومه هر کدام به شکل مجزا در زمانی متفاوت سروده شده‌اند. روی هم رفته سرودن خمسه لااقل متجاوز از ۴۵ سال زمان برده است. این مجموعه از حدود سی و دو هزار بیت تشکیل شده است و از سال ۵۷۱ تا ۵۹۹ ه.ق، با تکیه بر ادبیات تعلیمي سروده شده است.

خمسه نگاري از سنت‌هاي ديرپاي هنر فارسي است و مي‌توان از آن، بعد از شاهنامه نگاري، به عنوان پُراقبال‌ترين نسخه مورد توجه هنرمندان و حاميان نام برد. در فصول پر فراز و نشيب نقاشي ايراني همواره رونق داشته و نسخ ارزشمندي از آن به جا مانده است. مطالعه و بررسي خمسه نظامي در مكاتب مختلف از آن رو كه كتاب واحدي به دفعات در طول تاريخ نقاشي ايران مصور شده است، در روند شناسايي بهتر سير تكامل نقاشي ايراني سودمند است. پژوهش پيش رو با **هدف** بررسی نسخه‌شناسی خمسه مصور نظامی به شماره ۵/۳۹ موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک به عنوان یکی از اسناد هویت‌بخش و مهجور تاریخ و هنر پرمایه ایرانی می‌پردازد.

سوالهای این پژوهش عبارتند از : ۱. ویژگی‌های بصری، زیبایی شناسی و مضمونی نسخه خمسه نظامی به شماره ۵/۳۹ در موزه ملک کدامند؟ ۲. کدام یک از بخش‌های نسخه مربوط به دوره تیموری و کدام بخش‌ها مربوط به دوره قاجار می‌باشد؟

این پژوهش بر این بوده است که با تحلیل مختصات و جزئیات صوری نگاره‌های خمسه مصور نظامی به شماره ۵/۳۹، گامی کوچک در شناخت ظرفیت‌های نقاشی ایران و آگاهی از فرهنگ بصری گذشتگان برداشته شود. لذا با توجه به **اهمیت و ضرورت** پژوهش از نسخه نگاره‌های برجای مانده از دوره تیموری و قاجار و کمبود تحقیقات و منابع اطلاعاتی در این زمینه انجام چنین پژوهش‌هایی ضرورت می‌یابد.

روش تحقیق

روش تحقیق بر اساس هدف بنیادی و از نظر روش و ماهیت توصیفی-تحلیلی است. در این پژوهش ابتدا به معرفی نسخه و مشخصات ظاهری آن همچون جلد، سرلوحه، حاشیه، خط نسخه و تعداد نگاره‌ها پرداخته شده است و سپس به تجزیه و تحلیل سبکی و ظاهری نگاره‌ها تا حد امکان اقدام کرده‌ایم. نظر به ماهیت تاريخي اين پژوهش، گردآوري داده‌ها و تصاوير از طريق منابع كتابخانه‌اي و اسناد مكتوب بوده و نگارنده امكان دسترسي مستقيم به نسخه و اسكن تصاوير را داشته است. شيوه تجزيه و تحليل تصاوير نيز بر اساس تحليل ساختار فرمي و تقسيم بندي مضامين و موتيف‌هاي نگاره‌ها بوده است.

پیشینه تحقیق

در ارتباط با روند نقاشی، مکاتب و تاریخ اجتماعی عصر قاجار پژوهش‌های ارزنده و قابل استنادی صورت پذیرفته که به عنوان منبع در این مقاله از آنها استفاده شده است. این جستار نخستین پژوهش در معرفی خمسه نظامی کتابخانه و موزه ملی ملک است. که در بررسی پیشینه مرتبط با آن، تنها خمسه مصور نظامی به شماره ۵/۳۹ تحقیقاتی با مشابهت‌های کلی یافت شده است، از این دست می‌توان به مقاله‌ای با عنوان "جایگاه مضمونی و زیباشناسی شعر در نگاره‌های خمسه شاه تهماسبی" به قلم مهناز شایسته‌فر(۱۳۸۶) در مطالعات هنر اسلامی، شماره هفتم. این مقاله با تمرکز بر نسخه خطی خمسه شاه تهماسبی، به بررسی تأثیر شعر بر نگارگری می‌پردازد، ابتدا با مروری بر ویژگی‌های شعر نظامی، وضعیت هنر کتاب آرایی در زمان شاه تهماسب و ویژگی‌های دو مکتب تبریز و قزوین، این نسخه معرفی و سپس نمونه هایی از نگاره‌های آن بررسی می‌گردد. مقاله" بررسی عناصر تصویری در سه نگاره موجود خمسه شاهی به قلم سلطان محمد نقاش "به قلم فاطمه جعفری (۱۳۸۸) در هنرهای تجسمی نقش‌مایه، شماره سوم. این پژوهش در جهت بررسی نگاره‌های موجود از سلطان محمد نقاش در خمسه نظامی شاهی مربوط به دوره تبریز صفوی، از منابع مکتوب به جای مانده از نقادان هنر استفاده و سعی در شناخت بیشتر و بررسی مجدد هر یک از عناصر تصویری این نگاره‌ها شده است. مقاله" جلوه‌های تصویری منظومه مخزن الاسرار نظامی در نگاره‌های خمسه تهماسبی "به قلم خشایار قاضی‌زاده و محمد خزایی (۱۳۸۸) در هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، شماره سی و هشتم. این مقاله، به بررسی جلوه‌های تصویری سه اثر با عناوین«پیرزن و سلطان سنجر»، «نوشیروان و گفتگوی جغداد و ویرانه» و «مجادله طبیبان» و توجه، به ارتباط بین ویژگی‌های بصری با متن داستانی آنها در خمسه تهماسبی می‌پردازد. مقاله"پژوهشی پیرامون قدیمی‌ترین نسخهٔ مصور خمسه نظامی مبتنی بر مقایسهٔ تطبیقی نسخهٔ خمسهٔ جلایری" به قلم ادهم ضرغام و فرزانه داستان (۱۳۹۵) در هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، شماره یکم. در این مقاله، به معرفی قدیمی‌ترین نسخهٔ مصور تاریخ دار خمسهٔ نظامی پرداخته

۱.گنجه امروز یکی از شهرهای جمهوری آذربایجان است که در سال ۱۰۱۵ه.ق یعنی در قرن هجدهم میلادی توسط شاه عباس صفوی بنا شده است. شهر قدیم گنجه از طرف طوایف ترک در کنار رودخانه معروف«گن چای» به معنی رودخانه پهن بنا گردیده است و گنجه مخفف «گن چای» است و تا قرن یازدهم هجری قمری آباد بوده‌است(ریاضی، ۱۳۸۵، ۱۳).

۲.سعدی شیرازی، از بزرگترین شاعران نامدار ایرانی است. نام این شاعر مشخص نیست.سعدی تخلص اوست (سمیعی گیلانی، ۱۳۸۷، ۱۰۹). او در پایان سده ششم و یا آغاز سده هفتم،هجری می‌زیسته،و آثار پرشمار و گوناگونی در قالب های مختلف هنری از خود به یادگار گذاشته است (نوروزی، ۱۳۸۹، ۴۸).

۳.شمس‌الدین محمد حافظ، ملقب به لسان‌الغیب،بزرگترین غزلسرای ایرانی است که بهترین غزلیات عاشقانه و عارفانه را در زبان فارسی پدید آورده است. او در آغاز سده هشتم هجری در شیراز به دنیا آمد (شفیقی، دادور، ۱۳۹۷، ۹۰).

۴.مخزن‌الاسرار، اولین مثنوی نظامی از خمسه (پنج مثنوی) اوست. وی منظومه مذکور را به نام ملک فخرالدین بهرام‌شاه، پادشاه ارزنگان یا ارزنجان سروده است که در قبال این اثر پنج هزار رکنی یا سکه طلای رایج آن زمان و یک کنیز به نام آفاق، یک قطار استر و اقسام جامه‌های گرانبها دریافت کرده است (فلاح و دیگران، ۱۳۸۸، ۴۹). مثنوی مذکور شامل ۲۲۶۰ بیت است که در بحر سریع (مفتعلن مفتعلن فاعلان) سروده شده‌است.این مجموعه شامل بیست داستان منظوم است که جهان بینی اجتماعی و فلسفی شاعر و بینش او را به مسایل حیاتی گوناگون نشان می دهد.

۵.منظومه خسرو و شیرین، دومین مثنوی از پنج گنج(خمسه) نظامی گنجوی است که شامل ۶۵۰۰ بیت، و در بحر هزج مسدس مقصور محذوف و در وزن (مفاعلین مفاعلین فعولن) سروده شده است (کنگرانی، نامور مطلق، ۱۳۹۰، ۱۶-۱۷). این منظومه را نظامی در عشق‌بازی خسرو پرویز با شیرین ساخته و به اتابک شمس‌الدین محمد، جهان پهلوان بن ایلدگز، تقدیم کرده‌است.

ادامه در صفحه بعد

تصویر۱. برگی از خمسه۵/۳۹. ماخذ:موزه ملک

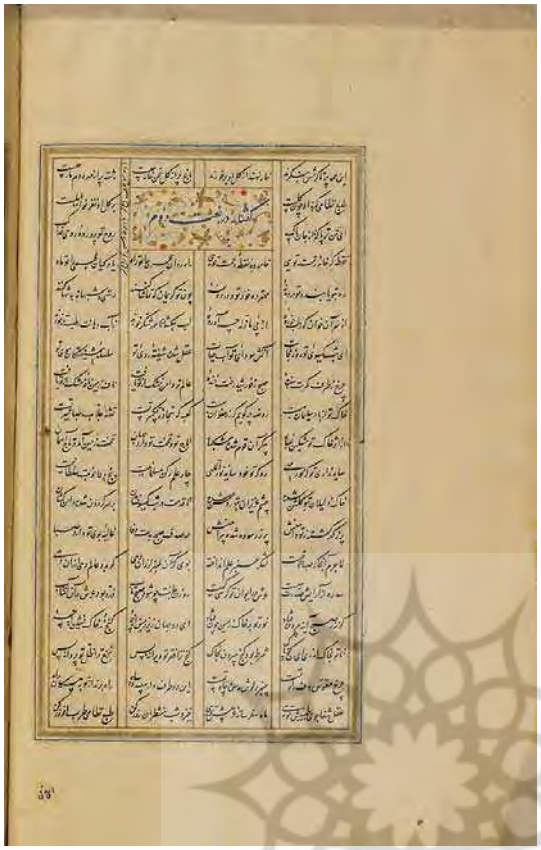

تصویر۲. برگی از خمسه۵/۳۹. مربوط به سده سیزدهم هجری. ماخذ: همان

می‌شود و پس از معرفی خمسهٔ دانشگاه تهران، مقایسه‌ای تطبیقی میان تصاویر این نسخه با خمسهٔ جلایری صورت می‌گیرد. کتاب "داستان‌ها و پیام‌های نظامی گنجوی" به قلم حشمت‌الله ریاضی (۱۳۸۵) در نشر حقیقت. این کتاب اقتباسی است از کتاب خمسه نظامی گنجوی، که اشعار آن را به نثر فارسی ترجمه کرده است. نوشتار حاضر از جهت معرفی و بررسی تصاویر نسخه ناشناخته خمسه نظامی کتابخانه و موزه ملی ملک از موارد یاد شده متمایز است، و تاکنون هیچ‌گونه تصحیح و بازخوانی از این اثر انجام نشده است.

نقاشی دوره قاجار

همزمان با اوج شکوفایی مکتب اصفهان با نقاشی‌هایی مواجهیم که در آنها تلاشی برای نمایش حجم، عمق، نور و سایه وجود دارد. این ویژگی تأثیر اروپاییان و تقلید از نقاشی‌های آنها را نشان می‌دهد که می‌توان آن را آغاز فرنگی‌سازی در این دوره دانست. چنان‌که پاکباز می‌نویسد، در عهد زندیه هم شیوه‌های فرنگی‌سازی در خارج از دربار ادامه یافت. هرچند نقاشی این دوره تلفیق و ترکیب قالبهای صفوی و سلیقهٔ عامیانه بود، که نتیجهٔ آن هم تابلوهای خام دستانه و خشن شد، هیچ گاه به صورت هنری شکوه‌مند ظاهر نشد. همین سبک با مختصر تغییری به دورهٔ قاجار انتقال یافت و مکتب موسوم به قاجاری را پدید آورد (پاکباز ۱۳۸۵، ۱۴۸-۱۵۰).

نقاشان و سبک آنها براساس زمان واقع شدن فعالیت‌های هنریشان و یا به عبارتی تقسیم‌بندی تاریخی به دو دوره تقسیم می‌شوند: دوره اول شامل دوره حکومت آقامحمد خان(۱۱۹۳-۱۲۱۱ه.)، تا دوره محمد شاه(۱۲۴۹-۱۲۶۳ ه.). است که در آن برجسته نمایی و ژرفانمایی فرنگی‌سازی با ترکیب بندی‌ها و شگردهای سنتی نگارگری ایرانی درهم آمیخت و آثاری پدید آورد که به لحاظ بصری ناپخته و خام بود (آژند، ۱۳۸۹، ۷۹۶). اگر چه از نظر کیفیت نوعی تنزل را در خود برمی‌تابد و از نظر عظمت و شکوه قابل مقایسه با هنر دوره‌های ماقبل خود نیست، اما در مجموع هویت و ویژگی مستقلی دارد. دوره دوم تقریبا شامل دوره پنجاه ساله ناصرالدین شاه (۱۲۶۳-۱۳۱۳ ه.) و پس از آن است. در این دوره، هنر سنتی در مقابل جلوه‌های متنوع هنر غربی که به صورت سطحی دریافت می‌شد عقب نشینی کرد. هر چند مسئله همه واقعیت نبود، زیرا کوشش هم زمان و در عین حال متناقض بازگشت

ادامه از صفحه قبل

۶. لیلی و مجنون سومین مثنوی اوست که در بحر هزج مسدس اخرب مقبوض مجذوب بر وزن (مفعول مفاعلن فعولن) به نام شروانشاه ابوالمظفر اخستان بن منوچهر، که ادب دوست بوده است سروده شده است (فضل‌وزیری، تندری، ۱۳۹۶، ۶۳). موضوع این مثنوی شرح معاشقه قیس عامری عاشق معروف عرب ملقب به مجنون با معشوقه او لیلی است (ستودیان، ۱۳۸۷، ۹۸).

۷.هفت پیکر یا هفت گنبد، چهارمین مثنوی از پنج گنج (خمسه) نظامی گنجوی است که در بحر خفیف مسدس مجنون مقطوع است و وزن آن(فاعلاتن مفاعلن فعلن) می باشد.که به نام سلطان علاءالدین کرپ ارسلان حاکم مراغه سروده شده است. محور این داستان بهرام پنجم، پادشاه ساسانی معروف به بهرام گور سخن می‌گوید (ذوالفقاری، ۱۳۸۵، ۷۱).

۸. پنجمین اثر نظامی از پنج گنج، اسکندرنامه است که خود شامل دو قسمت شرف نامه و اقبال نامه است (ریاضی، ۱۳۸۵، ۱۷۳). این مثنوی در بحر متقارب مثمن مقصور بر وزن (فعولن فعولن فعولن فعول) سروده شده است. بخش اول آن، شرفنامه، متجاوز از ۶۸۰۰ بیت در سال ۵۹۷ه. ق و اقبالنامه پس از اتمام شرفنامه با قریب به ۳۷۰۰ بیت، سروده شده است. نظامی در شرفنامه به شرح لشگرکشایی‌ها و جهانگشایی‌های اسکندر برای برقرای عدل و برپایی دین حق پرداخته و داستان را تا محرومی اسکندر از آب حیات و بازگشتن وی به روم ادامه داده است. در اقبالنامه که آن را به سبب شروع کتاب با واژه «خرد» با وجود خردنامه‌های سه حکیم برجسته(سقراط، افلاطون و ارسطو)، خردنامه نیز نام نهاده‌اند، به بُعد روحانی زندگی اسکندر و حکمت و پیامبری وی توجه شده است. در این کتاب چند افسانه، گفتارهای نه حکیم در باب آفرینش نخست و انجامش روزگار اسکندر و حکیمان، به رشته نظم درآمده است (غلامحسین‌زاده و دیگران، ۱۳۸۷، ۳۴-۳۵).

تصویر۳. برگی از خمسه۵/۳۹. مربوط به سده نهم هجری. به خط محمد علی محرر. ماخذ: همان

تصویر۴. جلد کتاب خمسه۵/۳۹. ماخذ: همان

تصویر۵. تزیینات پشت جلد کتاب خمسه ۵/۳۹. ماخذ: همان.

به سنت‌های درباری و پیروی از دستاوردهای غربی جلوه‌های خود را در هنر نشان داد. نتیجه این کوشش، نه بازگشت جدی، صحیح و مستقل به قالبهای سنتی و نه دریافت درست و کامل دستاوردهای آکادمیک غربی بود، بلکه تجلی آن به صورت التقاطی سطحی و عامیانه در آثار هنری رخ نمود (گودرزی، ۱۳۹۳، ۶۷). به عبارت دیگر، در منظره سازی از مقداری سایه روشن و نمایش سه بعدی آن هم به شیوه ایرانی شده، بهره گرفته می‌شود و در باقی موارد همچنان عنصر ایرانی فزونی دارد (آغداشلو، ۱۳۷۱، ۵۷). علاوه بر این، در این سال‌ها نگارگری در مفهوم متعارفش، پس از سال‌های فترت، سده دوازدهم / هجدهم، از اندک رونقی برخوردار می‌شود و ترکیب عناصر تقریبا ناهمگون با استفاده از شیوه های فنی جدید، ساده سازی خاص عناصر و خلق فضاهای میان دوبعدی و سه بعدی، پایه‌های اساسی آن را شکل می‌دهد (گودرزی، ۱۳۹۳، ۶۸). جریانی که تا پایان سلطنت محمدشاه قاجار تداوم یافت و اگرچه تأثیرات آن همچنان بر نقاشی دوره‌های بعد به جا ماند و به گونه‌های دیگری چون آثار چاپ سنگی، نقاشی قهوه‌خانه‌ای (خیالی نگاری)، نقاشی روی کاشی، نقاشی پشت شیشه و صورت‌های دیگر ادامه پیدا کرد اما به صورت یک شیوه و سبک منسجم ادامه پیدا نکرد (علی‌محمدی اردکانی، ۱۳۹۲، ۵۵).

مشخصات خمسه نظامی موجود در موزه ملی ملک به شماره ۵/۳۹

براساس گفته مسئول کتابخانه موزه ملک، این نسخه جزعی از مجموعه آثار هنری اهدایی عزت ملک[1] به کتابخانه و موزه ملی ملک است. و تا زمان اهدای آن از وجود آن اطلاعی در دست نبوده است.

اصل نسخه مربوط به سده نهم هجری(دوره تیموریان). بوده اما محمدعلی محرر افتادگی‌های آن را در سالهای ۱۲۳۵ و ۱۲۳۶ق. (دوره قاجار). کسرنویسی کرده است (غره ربیع الاول ۱۲۳۶ق- (۱۲۶ر)، ۱۶ شوال ۱۲۳۵ق). مرمت با دقت صورت گرفته به صورتی که حتی اگر از یک صفحه تنها کلمه رکابه باقیمانده بود آن را در حاشیه کاغذ جدید چسبانده‌اند. کاتب نونویس نیز سعی کرده به اسلوب کاتب اصلی برگهای جدید را بنویسد. به علاوه وی نگاره‌هایی به نسخه افزوده است. برگهای نونویس اینهاست: ۳۶۶-۳۶۵، ۳۸۵، ۱-۳، ۲۱، ۴۹-۵۵، ۵۸-۷۱، ۸۱-۹۴، ۱۱۱-۱۱۲، ۱۱۶،۱۲۳-۱۲۶،۱۵۴-۱۶۲،۱۶۳-۱۸۰، ۱۸۱، ۲۱۴-۲۴۳،۲۴۶-۲۵۱،۲۸۱-۲۸۰، ۲۹۵-۲۹۶، ۳۰۹-۳۱۰،۳۴۲-۳۴۳.

نسخهٔ مورد مطالعه کتابي است متشکل از ۴۰۱ برگ که در هر صفحهٔ آن ۱۹سطر در چهار ستون بر روي کاغذ آهار مهره، و به رنگ نخودی با مرکب سیاه نوشته شده است (تصویر۱). زبان نسخه فارسی و به خط نستعلیق است که به گونه‌ای تمیز و مرتب نوشته شده و خطی خوانا و لطیف است. نسخه دو کاتب داشته است، چرا که اصل نسخه مربوط به سده نهم هجری بوده. و هر دو به نستعلیق است. یکی از کاتبان، که بیشتر نسخه به خط اوست، و خط زیبایی دارد ناشناخته است (تصویر۲). اما کاتب دوم که بخش‌هایی از نسخه به خط اوست«محمدعلی محرر[2]»است (تصویر۳).

جلد کتاب خمسه ۵/۳۹ موزه ملک، از نوع جلد لاکی[3]

۱. عزت‌ملک خانم، فرزند ارشد حاج حسین‌آقا ملک، بانی موقوفات ملک، از جمله موسسه کتابخانه و موزه ملی ملک است.

۲. پس از بررسی‌های به عمل آمده در اسناد و مدارک مربوط به دوره قاجار همچون کتاب « احوال و آثار خشنویسان» اثر مهدی بیانی. نامی از «محمد علی محرر» به عنوان خشنویس دوره قاجار به غیر از نسخه مورد بررسی (خمسه نظامی به شماره۵/۳۹) محفوظ در کتابخانه و موزه ملی ملک یافت نشد.

۳. در هنر و ادب ایران واژه «لاکی» به رنگ قرمز اطلاق می‌گردید که دارای دو نوع قرمز شراب‌کش و قرمز گچکش بوده است (نعمتی بابای‌لو و دیگران، ۱۳۹۲، ۱۵۲). کلمه لاک در فرهنگ اروپایی و به زبان فرانسوی Lacque گفته می شود. و در محاوره انگلیسی Lac (دارویی و مراثی، ۱۳۹۰، ۳۶).

تصویر۶. تزیینات پشت جلد کتاب خمسه ۵/۳۹، ماخذ: همان.

تصویر۹ . نمونه‌های سرلوح مذهب خمسه۵/۳۹. ماخذ: همان

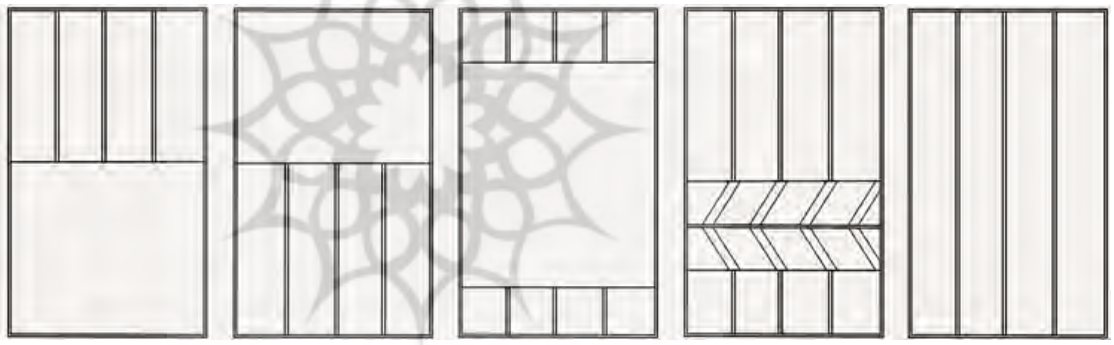

تصویر۷. ساختار جدول‌کشی و ستون‌بندی خمسه۵/۳۹. ماخذ: نگارندگان

دو رو، با ترنج و سرترنج و جدول است، که بر روی زمینه مشکی ته طلا با گلهای ختایی زرین، درون سرخ کار شده است (تصویر٤). این شیوه از اواخر دوره تیموری(سده نهم ه.ق) در هرات بر روی جلدها صورت می‌گرفت، و در دوره صفوی (سده‌های ۱۰و۱۱ه.ق) در تبریز و سپس اصفهان و دیگر مراکز هنری اجرا می شد. در عصر قاجار نیز گستره قابل توجهی از آثار لاکی تولید و به تکامل رسید (دارویی و مراثی، ۱۳۹۰، ۳۴). جلد سازی روغنی در حالت تکامل یافته خود عبارت است از اجرای نقش بر رویه‌ای از لایه‌های به هم فشرده کاغذ(پایه ماشه[۱]) که سطح آن را با لایه‌های متعددی از روغن کمان پوشانده باشند (سلیمی و افکاری، ۱۳۹۴، ۱۸۹). پشت جلد نیز، با چند شاخه گل نرگس، به رنگ زرد و ساقه‌ای سبز رنگ بر روی زمینه قرمز با جدول به تصویر درآمده است (تصویر۵و٦). جلد درون محفظه تیماجی سوخت نگهداری می‌شود. روی این محفظه ترنج و سرترنج و دو کتیبه زرین در بالا و پایین با نقوش سرخ و ۱۰ لچکی در اطراف آن نقش بسته. روی لبه

تصویر۸. شماره‌گذاری به روش رکابه، خمسه۵/۳۹. نگارندگان (بخشی از تصویر). ماخذ: موزه ملک

محافظ هم ترنج و هم سرترنج زرین کار شده است.

صفحه آرایی و جدول‌کشی

رابطهٔ نظام چینش عناصر نوشتاري و قاب تصویر در

۱. پاپیه ماشه papier mache، واژه‌ای است فرانسوی که به معنای کاغذ فشرده و یا جویده شده است. لغتنامه وبستر در تعریف پاپیه ماشه آورده است: کاغذ جویده شده، ماده سبک و محکم جهت قالب‌گیری که از ضایعات کاغذ (کاغذ باطله) و خمیرکاغذ با مخلوط سریش و افزودنی های دیگر ساخته می‌شود (شیخ‌الحکمایی و سرسنگی، ۱۳۹۶، ۵۳).

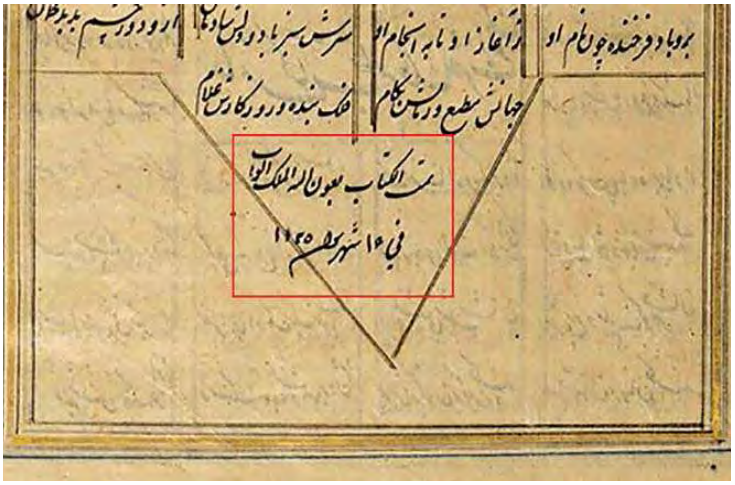

تصویر ۱۰. دستبرد در تاریخ گذاری خمسه ۵/۳۹. ماخذ: همان

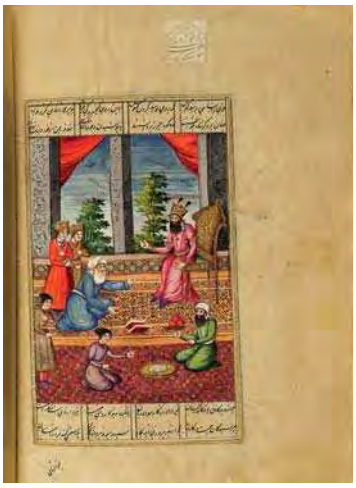

تصویر ۱۱. نشستن اسکندر بر جای دارا
خمسه 5/ 39،ماخذ: موزه ملک

نسخه خمسه ۵/۳۹ موزه ملک، همواره از تناسبات ویژه‌اي پيروي مي‌كند كه عبارت است از: قرار دادن قاب اشعار در بالا و پايين نگاره. جدول‌كشي در نسخهء خمسه ۵/۳۹ موزه ملک، همچون بيشتر نسخ اين دوره، در چهار ستون نظام يافته است (تصوير۷). همه صفحات جدول‌كشي شده با طلای تحريردار و لاجورد است. ابعاد هر برگ از نسخه به طول: ۲۹/۷ سانتيمتر، و عرض: ۱۸/۲ سانتيمتر، جدول‌كشي به ابعاد ۱۱/۵×۲۰/۵ سانتيمتر و هر ستون ۲/٤×۱۹/٤ سانتيمتر است. فاصلهٔ بين ستون‌ها ۳ ميلي‌متر و هر ستون شامل ۱۹ سطر مي‌باشد و در صفحاتي كه سر عنوان دارند، تعداد سطرها به نسبت كاهش مي‌يابد. فاصله حاشيه‌ها از بالا ۵ سانتيمتر، و از پايين ۴/۲ سانتيمتر و از راست و چپ به سمت لبه كاغذ ۷ ميلي‌متر، و ۶ سانتيمتر است. در جدول‌كشي از ۵ خط به ترتيب از داخل به خارج: طلايي، طلايي، طلايي، طلايي و آبی لاجورد و براي ستون‌ها ۲ خط طلايي به كار رفته است. براي عنوان‌ها، فضايي به عرض ۲ ستون و ارتفاع ۲ سطر اختصاص داده شده است. عناوين نيز به لاجورد، درون كتيبه‌های مزين به نقوش گل و بوته مذهب و مرصع به كار رفته است. در شماره‌گذاري اين نسخه، از روش ركابه (تصوير۸) استفاده شده است، به صورتي كه در گوشه سمت چپ پايين برخی از صفحات، اولين كلمه از صفحه بعد نوشته شده است. در برخی از صفحات هم از هيچ‌گونه شماره‌گذاری استفاده نشده است.

آغاز و انجام

چهار صفحه آغاز، چهار منظومه خمسه مزين به سرلوح مذهب است. كه هر كدام يک سوم صفحه را به خود اختصاص داده است. ابتدای هر منظومه تزئينات دوره تيموری بدين صورت است. صفحه۱پ: سرلوح و پيشانی مذهب و مرصع پركار كه بالای آن كمی آبخورده و صدمه ديده. صفحه۳۲پ: سرلوح و پيشانی بزرگ مذهب و مرصع نفيس، زمينه طلايی با نقوش اسليمی لاجورد و گلهای ختايی رنگارنگ شرفه‌دار. صفحه۱۲۷پ: سرلوح پركار و نفيس قاجاری با پيشانی مطلا كه درون آن خالی مانده است؛ شرفه‌دار. صفحه۱۹۰پ: سرلوح و پيشانی نفيس كه درون آن نام مثنوی با سفيداب تحريردار نوشته شده است. صفحه۲۶۱پ: سرلوح گنبدی با پيشانی، زمينه طلا و لاجورد و نقوش اسليمی، درون ترنج وسط نام كتاب با سفيداب در زمينه لاجورد نوشته شده است. صفحه۳۵۲پ: سرلوح و كتيبه و پيشانی نفيس (تصوير۹).

مندرجات: (ص.۱پ-۳۱ر مخزن الاسرار) آغاز: فاتحه فكرت و ختم سخن × نام خداييست برو ختم كن. انجام: باد مبارک گهر افشان او × بر ملكی كين گهرست آن او × شكر كه اين نامه به عنوان رسيد × پيشتر از عمر به پايان رسيد .- (ص. ۳۲پ-۱۲۶ر خسرو و شيرين) آغاز: خداوندا در توفيق بگشای × نظامی را ره تحقيق بنمای × دلی ده كو يقينت را بشايد × زبانی كآفرينت را سزايد. انجام: سخن را بر سعادت ختم كردم × ورق كاينجا رساندم درنوردم / روانش باد جفت شادكامی × كه گويد باد رحمت بر نظامی. انجامه: تمت الكتاب بعون الملک العزيز الوهاب فی غرهٔ شهر ربيع الاول سنه ۱۲۳۶ كتبه العبد المذنب محمدعلی محرر عفی‌الله تعالی جرائمه.- (ص.۱۲۷پ-۱۹۰ر ليلی و مجنون): ای نام تو بهترين سرآغاز × بی نام تو نامه كی كنم باز / ای كارگشای هرچه هستند × نام تو كليد هرچه هستند (كذا) انجام: اين نامه كه نام دار وی باد × بر دولت او خجسته پی باد ×شد قصه بغايت تمامی × المنهٔ لله ای نظامی.- (ص.۱۹۰پ-۲۶۱ر هفت پيكر) آغاز: ای جهان ديده بود خويش از تو × هيچ بودی نبود پيش از تو × در

تصویر۱۲. نشستن بهرام روز دوشنبه در گنبد سبز و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم سوم، سوم، خمسه۵/۳۹. ماخذ: همان

تصویر۱۳. نشستن بهرام روز یکشنبه در گنبد، زرد و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم دوم، خمسه۵/۳۹. (بخشی از تصویر). ماخذ: همان

تصویر۱۴. جنگ خسرو با بهرام چوبین، خمسه، ۵/۳۹. ماخذ: همان

بدایت بدایت همه چیز × در نهایت نهایت همه چیز. انجام: این سخن را که شد خردپرورد × بر دعای تو ختم خواهد کرد ×دولتی باش هر کجا باشی × در رکابت ملک به فراشی .- (ص.۲۶۱پ-۳۵۲ر شرف‌نامه اسکندری) آغاز: خدایا جهان پادشاهی تراست × ز ما خدمت آید خدایی تراست × پناه بلندی و پستی تویی × همه نیستند آنچه هستی تویی انجام: بیا ساقی از خم دهقان پیر × به من ده یکی ساغر و دستگیر / از آن می که جان داروی هوش باد × مرا شربت و شاه را نوش باد .- (ص.۲۳۵پ-۴۰۱پ اقبال‌نامه اسکندری) آغاز: خرد هر کجا گنجی آرد پدید × ز نام خدا سازد آن را کلید × خدای خردبخش بخرد نواز × هم‌آن ناخردمند را چاره ساز انجام: سرش سبز باد و دلش شادمان × ازو دور چشم بد بدگمان × جهانش مطیع و زمانش به کام × فلک بنده و روزگارش غلام. انجامه: "تمت الکتاب بعون الله الملک فی ۱۶ شهر شوال ۱۲۳۵ (در این تاریخ دستبرده و آن را به ۱۱۳۵ تبدیل کرده اند)" (تصویر ۱۰).

نگاره‌های نسخه

تعداد نگاره‌های این نسخه شامل۲۰ مینیاتور است (جدول۱). جهت کادر اغلب نگاره‌ها عمودی است، که بیشتر صفحهٔ کتابت شده را در بر می‌گیرد.

آثار نگارگری در دوره قاجار، گذشته از تعدد در شیوه، سبک و مکتب تصویرگری، تحت تأثیر سیاست، اجتماع و وقایع مختلف آن دوره از تنوع مضامین نیز برخوردارند. کتب و نسخ مصور مذکور، حاوی حکایت‌های بسیار از عشق، بزم، رزم، مرگ و مضامینی از این دست هستند. خمسه نظامی نیز با وجود اینکه اثری ملی، حماسی و در عین حال بومی است، مضامین مثنوعی را در تصاویر خود عرضه می‌کند. با مطالعه عناوین و تصاویر مجالس این منظومه می‌توان آنها را در پنج دسته موضوعی طبقه بندی کرد:

۱. نگاره‌های عاشقانه: تعداد ۵ نگاره را شامل می‌شود. که موضوع اولین بخش از نگاره‌هایی است که در این نسخه تصویر شده است.

۲. نگاره‌های بزم:تعداد ۱ نگاره را شامل می‌شود. و به سیر و گذار بزم‌گون اشخاص مهم، درباریان و قهرمانان داستان می‌پردازد.

۳. نگاره‌های رزم: دسته سوم ۴ نگاره است که مضامین رزم، لشکرکشی نظامی مربوط به جنگ را شامل می‌شود.

۴. نگاره‌های شکار: دسته چهارم ۲ نگاره است که مضمون شکار را شامل می‌شود. صحنه‌های شکار از قدیمی‌ترین کهن الگوهایی است که در آثار هنری تصویر شده است.

۵. نگاره‌های ملاقات: تعداد ۸ نگاره را شامل می‌شود. که بدون رخدادی خاص در فضایی آرام، به ملاقات و معاشرت، درباریان و قهرمانان داستان می‌پردازد.

با بررسي كلي نگاره‌هاي خمسه نظامي، موزه ملک. می‌توان دريافت، علی‌رغم تنوع موضوعي نگاره‌ها غالباً نگاره‌ها داراي وجوه مشتركي درعناصر بصري از قبيل تركيب‌بندي، نوع تزيينات، رنگ‌بندي، بافت و فضاسازي می‌باشند.

نگاره‌های این نسخه با بهره‌گیری از رنگ‌های گرم و سرد، و سایه روشن‌کاری ضعیف، در میانهٔ سنت‌های نگارگرانه و تعلق خاطر به شیوهٔ واقع‌نمایی اروپایی جان گرفته است. بیرون زدگي از كادر ديده نمی‌شود و نگارگر

تصویر۱۵. رفتن خسرو سوی قصر شیرین، به بهانه شکار، خمسه ۵/۳۹. ماخذ: همان

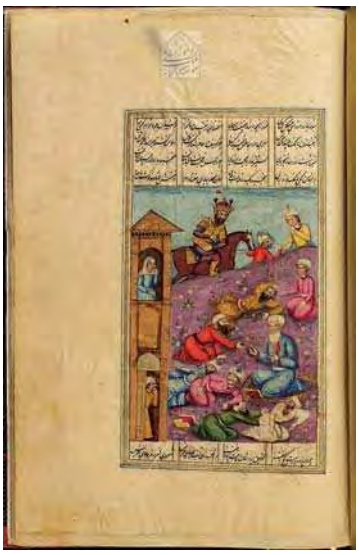

تصویر۱۶. انکار کردن هفتاد حکیم سخن هرمس را و هلاک شدن ایشان، خمسه ۵/۳۹. ماخذ: همان

تصویر۱۸. رفتن شیرین به دیدن فرهاد به کوه بیستون، خمسه ۵/۳۹. ماخذ: همان

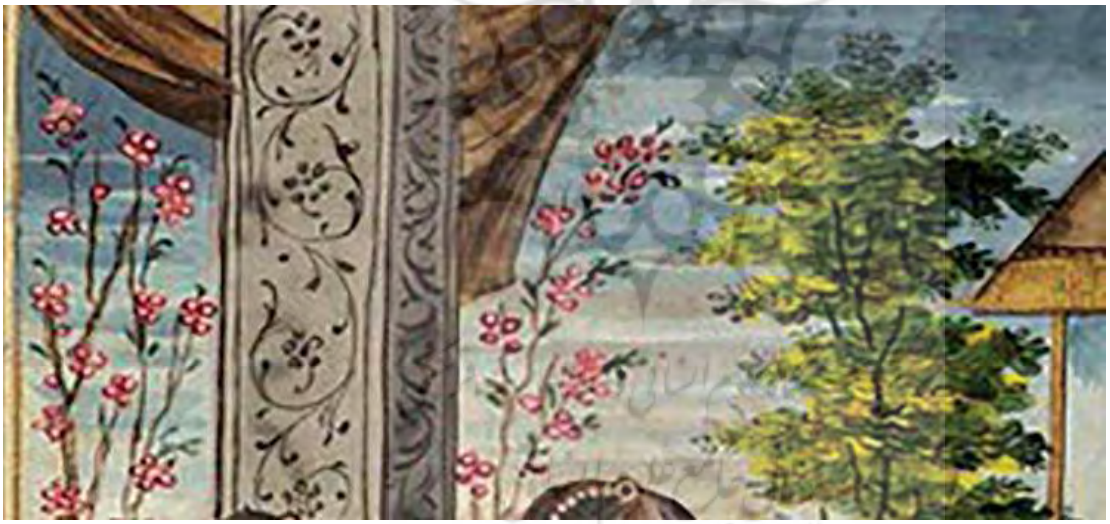

تصویر۱۷. نشستن بهرام روز پنجشنبه در گنبد صندلی و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم ششم خمسه ۵/۳۹ (بخشی از تصویر). ماخذ: همان

به کادر تصویر وفادار است؛ و قلم نگارگر بر خطوط جدول‌کشي نیامده است. در هیچ نگاره‌اي متن نوشتاري وارد کادر نقاشي نمی‌شود. اشعار در همهٔ تصاویر، حتي در حد یک بیت، هم در بالا و هم در پایین تصویر قرار گرفته‌اند. نگارگر به صورت تمام بر متن نوشتاری داستان پایبند نبوده و اختلافات تصویری قابل ملاحظه‌ای با متن اصلی داستان در بیشتر نگاره‌ها دیده می‌شود. در اکثر تصاویر، بیان داستان بر زمینه دشتی باز و یا در فضای داخلی یک اتاق یا ایوان کاخی اتفاق می‌افتد.

ویژگی و عناصر اصلی نگاره‌ها

الف) پیکره‌هاي انساني

در نگاره‌هاي این نسخه، اشخاص غالباً با یک نوع آرایش تصویر شده‌اند، مردها پوششی قاجاری و در یک نمونه پوششی اروپایی به تن دارند. مردها دستارهاي سفید و کلاه به سر دارند با رداهاي بلند و تک رنگ. زنان نیز با پوششی قاجاری و اروپایی، با رداهاي بلند و اغلب تک رنگ، سربند زنان دستار بلندی است که دسته‌هایش پشت سر گره شده است (تصویر۱۱و۱۲). تنه لباس‌هاي پادشاه

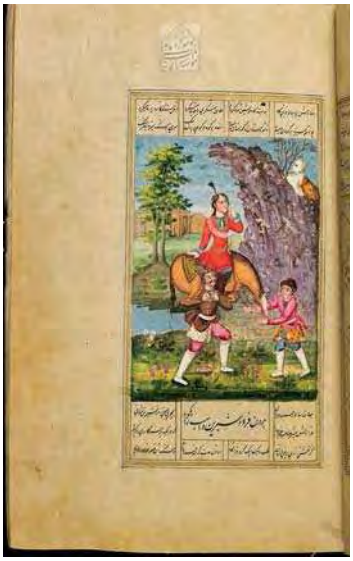

تصویر۱۹. بردن فرهاد شیرین و اسب را به کوه، خمسه۵/۳۹. ماخذ: همان

تصویر۲۰. بردن فرهاد شیرین و اسب را به کوه، خمسه ۵/۳۹. (بخشی از تصویر). ماخذ:همان

تصویر۲۱. رفتن خسرو سوی قصر شیرین به بهانه شکار، خمسه۵/۳۹. (بخشی از تصویر). ماخذ: همان

تصویر۲۲. پیروزی یافتن اسکندر بر روسیان، خمسه۵/۳۹. ماخذ:

تک رنگ و مزین به جواهرات و تاج کیانی به سر دارد (تصویر۱۳). صورت‌ها توپر و اغلب سه رخ، چانه‌ها گرد، ابروان کمانی، دهان کوچک، موها آویزان با خطوط مواج و منحنی‌های ظریف و نازک. تنوع اندک در رنگ پوست و ترسیم روشن پوست جوانان با ظرافت زنانه. فقدان گویایی احوالات درونی چون تألم، ترس، هیجان و شادی در چهره‌ها. اهمیت پیکره شخصیت اصلی در مرکز توجه با ابعادی بزرگ‌تر و حالاتی موقرانه. نمود نهایت پویایی پیکره‌ها در حالت دستان. پراکندگی پیکره‌ها در صفحه در برخی از صحنه‌ها. و تجمع پیکره‌ها در صحنه‌های درگیری و کشیدگی حالت دستان جنگجویان.

اگر چه رنگ به کار رفته در پوشش و لباس‌ها متنوع است، اما نوع پوشش و آرایش نظامي و ابزار و وسایل جنگي و تزیینات آن از تنوع چنداني برخوردار نیست. در بعضي از نگاره‌ها نوعي بي قوارهگي و عدم تناسب در پیکره‌ها مشهود است، به این صورت که نسبت سر و دست به بدن بزرگ‌تر است (تصویر۱۴).

ب) عناصر طبیعی

پوشش گیاهي

پوشش گیاهي عموماً پوشش انبوهي است. گل‌ها عموماً پنج پر و بوته‌ها به صورت پراکنده و ساده به روي زمینی سبز رنگ گسترده شده‌اند. در بیشتر موارد نیز از روش سبز بر سبز استفاده شده است، به این صورت که زمینه به رنگ سبز تیره و سبز مایل به زرد و گیاهان و بوته‌ها به رنگ سبز روشن‌تر بر آن ترسیم شده است (تصویر۱۵). در مواردی نیز از رنگ بنفش به عنوان بستر زمین استفاده شده است(تصویر۱۶). درختان متأثر از هنر غرب، و به صورت چند درختی سرسبز، و گاهاً شکوفه‌دار که فضای بهار را تلقی می‌کند به تصویر در آمده است (تصویر۱۷).

کوه و صخره

تنها نمود کوه در تصاویر این نسخه در نگاره‌های" رفتن شیرین به دیدن فرهاد به کوه بیستون" (تصویر۱۸). و نگاره "بردن فرهاد شیرین و اسب را به کوه" (تصویر۱۹-۲۰) است. در این نگاره‌ها کوه‌ها مهیج و به صورت قطعه قطعه به سمت بالا در حرکت می‌باشند. که با رنگ بنفش کم رنگ و دورگیري‌هاي بنفش پررنگ اجرا شده است، کوه‌ها در این نگاره‌ها متأثر از نقاشی ایرانی تصویر شده است. در برخی از نگاره‌هاي نسخه نیز همچون نگاره"رفتن خسرو سوی قصر شیرین به بهانه شکار" کوه در فضایی دور دست و به رنگ آبی روشن دیده مي‌شود، در این نگاره‌ها کوه‌ها بسیار ساده تصویر شده است و تپه‌ها، با یک یا چند منحني نشان داده شده است (تصویر۲۱).

آسمان و ابر: آسمان در تمام نگاره‌ها به رنگ آبی است. ابرهاي پرپیچ و تاب که از ویژگي‌های ادوار گذشته نقاشي ایرانی است در این نگاره‌ها تداوم نیافته است، و ابرها به رنگ خاکستری و سفید و به صورت خام دستانه تصویر شده است(تصویر۱۴و۱۵)

ج) حیوانات: در این نسخه، حیوانات در انواع و حالات گوناگون تصویر شده‌اند که عبارت‌اند از: اسب، سگ، شیر، آهو، خرگوش، فیل، گراز و پلنگ و یک نوع پرنده که احتمالاً

جدول ۱. عناوین، موقعیت و موضوع نگاره‌های نسخه خمسه ۵/۳۹ موزه ملک. ماخذ: نگارندگان

شماره	دیوان	بخش	داستان	مضمون	تصاویر
۱	خسرو و شیرین	۲۵	دیدن خسرو شیرین را در چشمه سار	عاشقانه	
۲	خسرو و شیرین	۳۸	شیر کشتن خسرو در بزمگاه	شکار	
۳	خسرو و شیرین	۴۳	جنگ خسرو با بهرام چوبین	رزم	
۴	خسرو و شیرین	۵۹	رفتن شیرین به دیدن فرهاد به کوه بیستون	عاشقانه	
۵	خسرو و شیرین	۵۹	بردن فرهاد شیرین و اسب را به کوه	عاشقانه	
۶	خسرو و شیرین	۶۵	قصه شکر اصفهانی	عاشقانه	

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ادامه جدول۱.

۷	خسرو و شیرین	۶۷	رفتن خسرو سوی قصر شیرین به بهانه شکار	شکار	
۸	خسرو و شیرین	۹۰	عروسی کردن خسرو و شیرین	عاشقانه	
۹	لیلی و مجنون	۲۲	جنگ کردن نوفل با قبیله لیلی	رزم	
۱۰	هفت پیکر	۲۷	نشستن بهرام روز یکشنبه در گنبد زرد و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم دوم	ملاقات	
۱۱	هفت پیکر	۲۸	نشستن بهرام روز دوشنبه در گنبد سبز و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم سوم	ملاقات	
۱۲	هفت پیکر	۲۹	نشستن بهرام روز سه‌شنبه در گنبد سرخ و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم چهارم	ملاقات	

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ادامه جدول ۱.

۱۳	هفت پیکر	۳۰	نشستن بهرام روز چهارشنبه در گنبد پیروزه رنگ و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم پنجم	ملاقات	
۱۴	هفت پیکر	۳۱	نشستن بهرام روز پنجشنبه در گنبد صندلی و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم ششم	ملاقات	
۱۵	هفت پیکر	۳۲	نشستن بهرام روز آدینه در گنبد سپید و افسانه گفتن دختر پادشاه اقلیم هفتم	ملاقات	
۱۶	شرف نامه	۱۶	پیکار اسکندر با لشگر زنگبار	رزم	
۱۷	شرف نامه	۲۷	نشستن اسکندر بر جای دارا	ملاقات	
۱۸	شرف نامه	۳۳	داستان نوشابه پادشاه بردع	بزم	

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ادامه جدول۱.

۱۹	شرف نامه	۵۶	پیروزی یافتن اسکندر بر روسیان	رزم	
۲۰	اقبال نامه	۱۴	انکار کردن هفتاد حکیم سخن هرمس را و هلاک شدن ایشان	ملاقات	

تصویر۲۳. پیروزی یافتن اسکندر بر روسیان، خمسه ۵/۳۹. ماخذ: همان

تصویر۲۴. رفتن شیرین به دیدن فرهاد به کوه بیستون، خمسه۵/۳۹. ماخذ: همان

تصویر۲۵. بردن فرهاد شیرین و اسب را به کوه»، خمسه۵/۳۹. (بخشی از تصویر). ماخذ: همان

تصویر۲۶. رفتن خسرو سوی قصر شیرین به بهانه شکار، خمسه۵/۳۹. (بخشي از تصوير). ماخذ: همان

تصویر۲۸. رفتن خسرو سوی قصر شیرین به بهانه، شکار، خمسه۵/۳۹.(بخشی از تصویر). ماخذ: همان

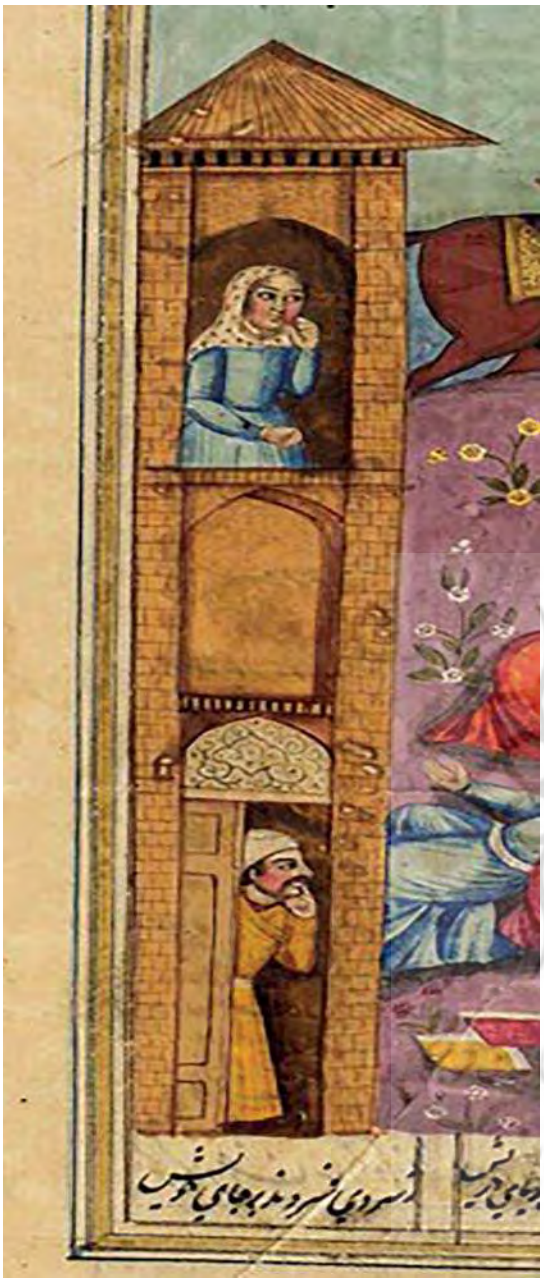

تصویر۲۹. انکار کردن هفتاد حکیم سخن، هرمس را و هلاک شدن ایشان، خمسه ۵/۳۹.(بخشی از تصویر). ماخذ: همان

طاووس است. نقش اسب به دفعات و هم به دقت و ظرافت بیشتري نسبت به دیگر حیوانات نقاشي شده است. پوست اسبها عموماً یکدست و گاهاً خال‌خالی رنگگذاري شده است و پرداز ندارد. پوشش اسبها تقریباً یکسان است. و تزیینات و زین و یراق قابل توجهي ندارند و از شیوهٔ طراحي نسبتاً یکساني پیروي می کنند و سر آنها از نسبت به بدن کوچک‌تر است (تصویر۲۲-۲۳-۲۴-۲۵-۲۶).

د) معماري: معماري بیشتر نگاره‌ها در فضای داخلی و به یک اتاق یا ایوان با چند ستون و یک پنجره با پرده‌هایي که به یک سمت جمع شده است خلاصه مي‌شود، این پنجره به سمت باغ و یا دشت باز است (تصویر۱۱-۱۲-۲۷). قسمت‌هاي فوقاني فضاي داخلي با نقوش اسلیمی و هندسي تزیین شده است. در برخی از نگاره‌ها نیز بخشی از فضای بیرونی ساختمانی که به صورت خام دستانه نقاشی شده‌اند، تصویر شده است (تصویر۲۸-۲۹).

تصویر۲۷. نشستن اسکندر بر جای دارا، خمسه۵/۳۹. (بخشی از تصویر). ماخذ: همان

نتیجه

خمسه مصور به شماره ۵/۳۹ موسسه کتابخانه و موزه ملی ملک نسخه‌ای است مربوط به سده نهم هجری، که در سالهای ۱۲۳۵ و ۱۲۳۶ق. کسر نویسی شده و کاتب نونویس نیز سعی کرده به اسلوب کاتب اصلی برگ‌های جدید را بنویسد. به علاوه نگاره‌هایی به نسخه افزوده است. این نسخه داراي بیست تک نگاره، بدون رقم و امضا و به خط نستعلیق است و از نگارگران و حامي آن اطلاعاتي در دسترس نیست. معرفی و شناخت نگاره‌های این منظومه ارزشمند به عنوان یکی از مدارک مهم تصویری دوره قاجار و هنر ایرانی، مهم‌ترین دستاورد جستار حاضر است. دستاوردهای حاصله در جهت پاسخ به پرسش اول تحقیق نشان می‌دهد که هنرمند تصویرگر در یک دسته‌بندی کلی، موضوعات نگاره‌ها را در پنج مضمون، عاشقانه، بزم، رزم، شکار و ملاقات، به تصویر در آورده است. علاوه بر آن، از ویژگی‌های بصری خاص نسخه می‌توان به مواردی چون طراحی نامتناسب پیکره‌ها، طراحی شتابزده مناظر و تعدد پیکره‌ها، اشاره کرد. فضای حاکم در برخی از نگاره‌ها، سکون و بی‌تحرکی است و عناصر نوعی حالت جمود و مجسمه‌گونه به خود گرفته‌اند. ولی به‌طورکلی روح حاکم بر تصاویر، حرکت، پویایی و زندگی است. پیکره‌ها و حالات و لباس‌هایشان قاجاری است، و شخصیت‌های درباری دارای پوششی الوان و فاخر هستند، اگرچه استثنائاً در نسخه تأثیرات هنر غربی نیز بر پیکره‌ها و نحوه‌ی پوشش آنها به چشم می‌خورد. شخصیت اصلی نیز در مرکز توجه مخاطب و سمت و سوی نگاه بیشتر پیکره‌ها به محل استقرار او است. از شاخصه‌های دیگر این آثار می‌توان به استفاده از رنگ‌های گرم، سرد و درخشان و انتشار متوازن رنگ‌های زنده در ترکیب

اشاره کرد. درختان و گیاهان نیز در این نگاره‌ها به لحاظ طراحی، برگرفته از هنر غرب به تصویر در آمده است. در جهت پاسخ به پرسش دوم تحقیق بررسی‌ها نشان می‌دهد. جلد اثر و تمامی نگاره‌ها و تعدادی از صفحات مربوط به دوره قاجار است و بخشی دیگر از صفحات مربوط به دوره تیموری است. صفحاتی که عنوان داستان در کادری مستطیل شکل و منقوش به نقوش گیاهی است مربوط به دوره تیموری. و صفحاتی که عنوان داستان در کادری مستطیل شکل و بدون نقش نگاشته شده است مربوط به دوره قاجاری است.

پنهان ماندن این نسخه مصور در یک مجموعه خصوصی، باعث شده است که هیچ پژوهشگری اطلاعی از آن نداشته و نداده باشد. و همین امر آن را تا به امروز از دیده‌ها نهان داشته است. اینک با معرفی آن در این نوشتار، چهره این اثر ارزنده متعلق به دو عصر هنری ایران در سده‌های نهم و سیزدهم هجری آشکار شده و می‌تواند پژوهش‌های بازنگرانه تازه‌ای را پیرامون مکاتب هنری عصر تیموریان، و هنر دوره قاجار و هنرمندان آن موجب شود.

منابع و مآخذ

آژند، یعقوب، ۱۳۸۹، نگارگری ایران(پژوهشی در تاریخ و نگارگری ایران)، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و علوم انسانی.

آغداشلو، آیدین، ۱۳۷۱، از خوشی‌ها و حسرت‌ها، تهران، فرهنگ معاصر.

پاکباز، رویین، ۱۳۸۵، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، تهران، زرین و سیمین.

دارویی، پریسا، مراثی، محسن، بررسی تصویرسازی به شیوه لاکی در اصفهان عصر قاجار، فصلنامه نگره، شماره ۲۰، ۱۳۹۰، ص۳۶-۳۴.

ذوالفقاری، حسن، هفت پیکر نظامی و نظریه‌های آن، فصلنامه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی، شماره۵۲و۵۳، ۱۳۸۵، ص۷۱.

ریاضی، حشمت‌الله، ۱۳۸۵، داستان‌ها و پیام‌های نظامی گنجوی، به کوشش حبیب الله پاک گوهر، تهران، حقیقت.

سلیمی، ریحانه، افکاری، فریبا، رقم نقاش و مذهب بر جلدهای روغنی لاکی کتابخانه و موزه ملی ملک، آیینه میراث، شماره ۵۶، ۱۳۹۴، ص۱۸۹.

سمیعی گیلانی، احمد، سعدی شاعر ایرانی، فصلنامه نامه فرهنگستان، شماره ۱، ۱۳۸۷، ص۱۰۹.

ستودیان، مهدی، ریشه‌یابی داستان لیلی و مجنون، فصلنامه ادبیات فارسی، شماره ۱۸، ۱۳۸۷، ص۹۸.

شفیقی، ندا، دادور، ابوالقاسم، پژوهشی بر نگاره‌های نسخه خطی دیوان حافظ کتابخانه پرینستون، فصلنامه نگره، شماره ۴۵، ۱۳۹۷، ص۹۰.

شیخ‌الحکمایی، زهرا، سرسنگی، مجید، پیشینه ساخت پیکره‌های خمیری و کاغذی در حوزه فرهنگ ایران بر اساس منابع مکتوب، هنرهای زیبا-هنرهای نمایشی و موسیقی، شماره ۱، ۱۳۹۶، ص۵۳.

علی‌محمدی اردکانی، جواد، ۱۳۹۲، همگامی ادبیات و نقاشی قاجار، تهران، یساولی.

غلامحسین‌زاده، غلامحسین و دیگران ، نقد و تحلیل شرحهای اسکندرنامه نظامی گنجوی، فصلنامه تخصصی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، شماره ۱۹. ۱۳۸۷. ص۳۵-۳۴.

فضل‌وزیری، شهره، تندری، احمد، تفسیر نقش لیلی و مجنون در آثار غیاث‌الدین با رویکرد آیکونولوژی، فصلنامه کیمیای هنر، شماره۲۲، ۱۳۹۶، ص۶۳.

فلاح، غلامعلی و دیگران، تصویر دل در مخزن‌الاسرار نظامی گنجوی، فصلنامه زبان و ادبیات فارسی

مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه خوارزمی، شماره ۶۵، ۱۳۸۸، ص۴۹.
کنگرانی، منیژه، نامورمطلق، بهمن، شیرین در گفتمان اسطوره ای معاصر و بازنمود آن در هنرهای نمایشی، هنرهای زیبا-هنرهای نمایشی و موسیقی، شماره ۴۳، ۱۳۹۰، ص۱۷-۱۶.
گودرزی، مرتضی، ۱۳۹۳، تاریخ نقاشی ایران: از آغاز تا عصر حاضر، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی، سمت.
نعمتی بابای‌لو و دیگران، فن‌آوری لاک و روغن در کتابآرایی ایرانی، پژوهش هنر، شماره ۴، ۱۳۹۲، ص۱۵۲.
نوروزی، جهانبخش، سعدی از دیدگاه سعدی، فصلنامه اندیشه‌های ادبی، شماره ۵، ۱۳۸۹، ص۴۸.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Ganjavi's Eskandarnameh, Specialized Quarterly of Persian Literature, Islamic Azad University of Mashhad, No. 19. 2008. Pp. 34-35.
Goodarzi, Morteza, 2014, Iranian Painting History: From Beginning to the Present, Tehran, The Organization for Researching and Composing Textbooks in the Humanities (SAMT).
Kangarani, Manizheh, Namvar Motlagh, Bahman, Shirin in Contemporary Mythical Discourse and Its Representation in Performing Arts, Fine- Performing Arts and Music, No. 43, 2011, pp. 16-17.
Nemati Babaeiloo et al., Oil and Oil Technology in Iranian Book Design, Art Research, No. 4, 2013, p. 152.
Nowruzi, Jahanbakhsh, Saadi from the perspective of Saadi, Quarterly of Literary Thoughts, No. 5, 2010, p. 48.
2- Pakbaz, Rouin, 2006, Iranian Painting from Past to Present, Tehran, Zarrin and Simin.
Riazi, Heshmatollah, 2006, Nezami Ganjavi's Stories and Messages, by the efforts of Habibullah Pak Gohar, Tehran, Haghighat Publications.
Salimi, Reyhaneh, Afkari, Fariba, Painter and Religion on Oil Covers of the National Library and Museum of Malik, Aieneh Miras, No. 56, 2015, p. 189.
Samii Gilani, Ahmad, "Saadi, The Iranian Poet", Farhangestan Quarterly, No. 1, 2008, p. 109.
Sotoudian, Mehdi, The Origin of the Leily and Majnoon Story, Quarterly of Persian Literature, No. 18, 2008, p. 98.
Shafighi, Neda, Dadvar, Abolghasem, A Study on the Illustrations of Divan Hafez, Princeton Library, Negareh Quarterly, No. 45, 2018, p. 90.
Shaykh al-Hokamaei, Zahra, Sarsangi, Majid, Background of Making Pulp and Paper Sculptures in Iranian Culture Based on Written Sources, Fine Arts and Music, No. 1, 2017, p. 52.
Zolfaghari, Hassan, The Nezami's Haft Peykar and The Theories, Journal of the Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Nos. 52 and 53, 2006, p. 71.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

containing plant designs belong to the Qajar period, while the other part with no designs belongs to the Timurid period. The culture and history of Islamic art in Iran has always been linked to spiritual customs; customs that have been formed within the Islamic tradition and have established a set of relations and relationships on this basis. Therefore, in the traditional Islamic art of Iran, there is an inevitable link between different types of art and literature, and each of the arts, according to its capabilities, has sought to manifest an aspect of the eternal truth of the universe. In the field of visual arts, Iran as one of the most important centers of the art of Islamic civilization, has offered a kind of painting to the world that shows the spiritual link especially to the Islamic mysticism. This art has a close relationship with the illustration of mystical books and texts and has always portrayed the mystical manifestations of poets and mystics in a special way and exposed them to viewers. Examples include Haft Awrang of Jami, Divan of Hafiz, and Bustan of Sa'adi, but among all these, Nezami's Khamseh has a special status. Khamseh is a collection of five books of poetry, also known as Panj Ganj (The Five Treasures). Whenever Nezami talks about Khamseh in his works, he calls it "treasure". The book has five poetic Masnavis: Makhzan al-Asrar, Khosrow and Shirin, Leily and Majnoon, Haft Peykar, and Eskandarnameh (Sharafnameh and Eqbalnameh). Each of these five poems has been authored separately at different times. Generally, writing Khamseh has taken at least more than 45 years. This collection consists of about thirty-two thousand verses and was written from 571 to 599 AH relying on didactic literature. Khamseh illustration is one of the long-standing traditions of Persian art and it can be named as the most popular manuscript among artists and supporters in this regard after Shahnameh illustration. Throughout history, Iranian painting has always flourished, and valuable exemplars of it have remained. The study of Khamseh of Nezami in different schools is useful in the process of better evaluating the Iranian painting, since it is a single book that has been illustrated many times throughout the history of Iranian painting. Because this illustrated version was hidden in a private collection, no researcher was aware of it which has kept it away from interested people until today. Now, in this article, this precious work, belonging to two artistic eras of Iran in the 9th and the 13th centuries AH, is revealed that can provide new revised research on the artistic schools of the Timurid era as well as the art and artists of the Qajar period.

Keywords: Timurids, Qajar, Nezami's Khamseh, Painting, Malek National Library and Museum

References: Azhand, Yaghoub, 2010, Painting in Iran (Research in History and Painting of Iran), Tehran, The Organization for Researching and Composing Universities Textbooks in the Humanities (SAMT).

Aghdashloo, Aydin, 1992, On Happiness and Regrets, Tehran, Farhang Moaser Publications.

Alimohammadi Ardakani, Javad, 2013, Company of Qajar Literature and Painting, Tehran, Yassavoli

Darouei, Parisa, Marasi, Mohsen, The Study of Oil Imagery in Isfahan, Qajar Era, Negareh Quarterly, No. 20, 2011, pp. 34-36.

Fazlvaziri, Shohreh, Tondari, Ahmad, Interpretation of the Role of Leily and Majnoon in Ghiasodin's Works with an Iconological Approach, Kimiaie Honar Quarterly, No. 22, 2017, p. 63.

Fallah, Gholamali et al., Image of Heart in Nezami Ganjavi's Makhzan al-Asrar, Quarterly of Persian Language and Literature, Journal of Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, No. 65, 2009, p. 49.

Gholamhosseinzadeh, Gholamhossein et al., Critical Analysis of Interpretations on Nezami

Introducing the Version of Nezami's Khamseh Registered under NO. 5/39 in the Malek National Museum and Its Visual, Aesthetic and Thematic Features

Erfan Safari (Corresponding Author), MA in Painting, Faculty of Art and Architecture, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
Ilnaz Rahbar, Assistant Professor of Department of Art, Faculty of Art and Architecture, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Received: 2019/07/24 Accepted: 2020/04/05

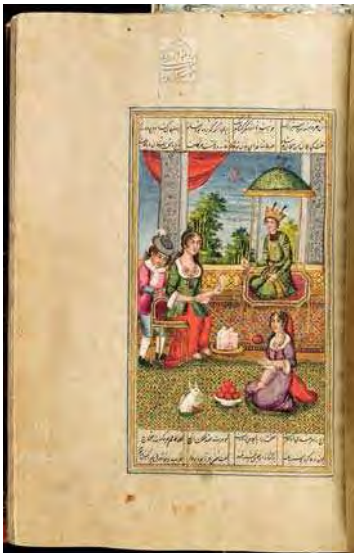

This research aims at investigating the illustrated version of Nezami's Khamseh registered under No. 5/39 in the Malek National Library and Museum; to compensate for the fact that there are various pictured versions of the work in museums and libraries that, unfortunately, have not yet been researched. Generally speaking, Nezami's Khamseh is one of the masterpieces of Iranian literature and art and is amongst the versions always attracting the attention of artists because of its high illustrative aspects and type of stories. The version under investigation dates back to the 9th century AH; however, it was rewritten. The rewriting author tried to write new pages in the same style as of the main author. Also, some illustrations were added to the version concerned. After introducing the aforesaid version and unknown images, the formal details and artistic specifications of illustrations were also investigated and analyzed. The versions include 20 single-illustrations in Nasta līq script and no information is available on the illustrators and the patron. The questions of this research are: 1-What are the visual, aesthetic and thematic features of the version of Nezami's Khamseh registered under No. 5/39 in the Malek National Museum? 2-Which parts of the version belong to the Timurid period and which parts are related to the Qajar period? According to the results, illustrations of Nezami's Khamseh may be categorized in five classifications: romantic, feast, battle, hunting and meeting. Furthermore, amongst special visual properties of the version are irregular design of figures, hasty design of scenes, multitude of figures, use of warm, cold and shiny colors, balanced distribution of live colors in the composition as well as style affinity of Nezami's Khamseh images with aesthetic principles on the basis of Iranian and western painting traditions. The methodology and nature of the research are fundamental and descriptive-analytic, respectively. The library method was used to collect the data. The answer to the second question is that the cover of the work and all illustrations and a number of pages in which the title of the story is in a rectangular frame